

Даарта — Кызыгааржының хуну

Чылдыр-на май 28-те совет улус Кызыгааржының хуну демдеген эрттири турар.

Кызыгаар камгалалы — күрүнениң мыктыгы болгаш эне карымсалгалыгы дээрэ. Советтер чуртунун айымы чок чоруну болгаш социализмга чаалап алышканын Владимир Ильич Ленин, Коммунисттер партия кезеде политиктер болгаш күрүм ужурау-залым эң кол айтырды деп санал турган.

Революцияны камгалаларына шеригден ангыла, чыгыска да мунула иштиде амык каап болбас быжыг кызыгаар херек деп чүвени Владимир Ильич Ленин угаан бола турган. «Кызыгаар камгалал Чарыкка Ленин 1918 чылдын май 28-те ат салган.

Кызыгаар шериниң бүтүлүшү чоруну төөтү-биле, оон Чепестеге, Күштер-биле, күрүнениң айымы чок чоруну органнар-биле болгаш Совет чуртун бүтүлүш сайырындамы кол үч-чалам-биле тудуш харылаалыг.

Хаммазы дайының шолдеринге кызыгааржылар эресидени-биле демисешкенер. Тарашканын олун чок-пугуну болгаш Шорстун алдаржаан 44 дугаар дайынының роталары колдуула кызыгааржылардан тургустунган турган.

Хаммазы дайны динимтелин эрте берген. Чурт тайбын ишче кырыккан, мычала-даа кызыгаар амыр-дышты көрбүз. Анык совет республиканың дайынында окур-бууна, түгө бодувуч контре-

БЫЖЫГ ХАРЫЛЗААЛЫГ

Чурттарның шыншкыныры-биле чыгыс өзүс узда соккуп кылдынер. Оң иштинде кылдат демил-оруксуз сегизинчи алышканын, Ортааки Азияның башкылары чок кылдырып, Хасан баш Халкына Гол дөвөкчүлүк болгаш 1939—1940 чылдарың үзүндө совет-финляндия кызыгаарыга сөрүжү алышканын чурттарың коргускун. Ынчан ийи муң амык дайының Совет Эвилелиниң ордун медальдар-биле шыншкынар. Ол үзүл 18 кызыгааржыга Совет Эвилелиниң Маадыры аты тымыска.

Ала-чуртту Улуг дайының кызыгааржыларын маадырлар чурттарың Төрүн чурт бели-биле үнөсеп көргөн. Муң-муң кызыгааржылар чыгыс шыншкылардан агай. 150 амык кызыгааржы Совет Эвилелиниң Маадыры болган.

Дайы сөөлүтү кызыгааржыларга харымсалгалыг маадырлар оналганын, Империялисттер күрүсүл, ылыгың Американың Катгышкан Штаттары Совет Эвилелине болгаш социализм чурттарың чурттарың уур үрөгүлүч амырларын чурттарың. Ынчалда-даа оларның ол оралдыкымыкынары түндүк чок болган.

Амы үзүл кызыгааржы иле-гелин-биле камгалаттар дайыны техника бисте бар. Кызыгаар-кечектери эң белектелиг, быжыг билгилер, партияны болгаш кызыгааржы кижизиничи шолдериң өткөн офицер кадрларын. Кызыгаарга төлөптин амыктер кээп турар. Олар ала-өгбелериниң салгалы уламчылар күлүлгелер болганына чоргааралымышаан, оларның төмүзүн өөренип, хүндүлөп чоруурлар.

Застава солдаттарга 2 чыл дургузула төрүн бажымыкышкыш, а солдат коллектив оң өг-бүлөз чыкпаш алар. Борта олар дайыгып, Төрүн чуртуну кызыгааржы камгалаларга аргалыг болганын хүн бүрүс чоргаарал-биле сактып турарлар.

Кызыгааржыларның эң иле-гелин күлүлгө эрттирип турарының терекчи — оларның политиктер болгаш бажымыкышкыныры болуп турар. Солдаттарың кижизиничи, өөренилген дуржулгалыг офицерлер А. В. Балахов, И. А. Ефименко, И. А. Северин, В. В. Готваненко, И. Т. Машин, М. С. Дарга болгаш прапорщиктер Г. К. Хомушук, В. И. Медведов, А. В. Гутев болгаш өскөлдөр-даа улуг ажилды чорууду турарлар. Оларның арзыла Тыва АССР-ниң улус депутаттары И. В. Егоров болгаш Кызыл хоорай Советиниң улус депутаты Калышук В. И. Медведов республикага база хоорайга камаарылган айтырларын тусту-уст черлерин совет болгаш партия органнары-биле шыншкыныры киржирген Төрүн чуртуну мурунгу боуду-дүлүлгө элчилер улуг сержанттар Р. Х. Булатов, В. В. Бобров, сержанттар С. В. Обухов, В. М. Хайдуков база ефрейтор Ю. В. Баранов болгаш өскөлдөр-даа эң күсүлүч турарлар.

Кызыгаар камгалалы тургустунуу турар үзүл Держинский чон-биле кезеде тулуш харылаалыг болуруна

УТТУНДУРБАС ХУННЕР

Назы-кары угадым көргө, амдыралга болуула чылдык күндүлери кижиле уттулар тазарылгалар база тургулар. Ынчалда-даа чылдык колдуу база коргучу түрүлериң амык белек улус көрүчүс. Көрөй дайыныңа амыккыш чылдыктың амы-даа бөлүгө чедир чурттан чорууду билер мен.

Оон бээр дөтөн херек чыл эрткин. Делегендай ийит дайыны доордун союда, дөртө чыл эрткинде, бистерия шериг албаныкы кыймылган чүе. Ол дөргө 1949—1953 чылдардыр. Ам келгеш, амык-биле чуталаарга, чакантың чакыт даалганы күсүлдөп чорган бис. Оон чажырап, кымы-даа чуталаарга дугайында биске сагыштырп каан. Бастер ийчан кызат эң турары болу берген бис. Кеткен дөвөлдө ол чурттуң шерияны көрү биле дөмөй турган.

1945 чылда ийиң интернационалисттер Манжуриядан болгаш Соңу Кореяны Кызыл Шериг үндүр шырырлыкка. Ференд Ямадо команданың ийиң улугтай соонда Көрөй чуртты ортулук ийи амык чүе болу берген. Ынчан Мурмуру Көрөйге Ли Сан Ман деп дайымак кижиле каан бисте берген. Ол кижиле амык чектекти диниче чедир чепселгенге, Соңу Кореяны кадалды бергенге, оларга дуза чедирип барганымыс бол.

Бистең азыттың артиллерияны болгаш умар чүтүлүштү күчү-күжү үлүг турган. Ынчанга шөлөр халыкымын оштур шаап шыдаан бис. Чүтүл бистең даянымыс бени дайының 70 амык улуг-биче самолёттарың андара аткан.

Камгалат турган аэродромнарымыс дайыны дүңе 3—4 шап дургузула үзүлгө чок бомбалап туруп бөргө, алаа удуу алааган улай-улай көрүлгө болуп турган, чурттың өңү чыгып угуу турган бис. Дайының болуура-ла аргаларың амыккап турган. Чыкка, хоралың, амдыралдыр амык тардыр кылдыра-сыктарың парашют-биле октап турган. Дайының табык суурларын бомбалап, алаа кижилерин ууткап шап болган. Оон кедересе агарга чакты берген, чеге эрт үндүрер бомбарлыр база хейли амыккап. Оон калында дүңе парашют-биле октап балырыптарга, оожум бадар, кадыгы-ла-бир объективни чырадар бомбар соонда келгеш, кадыр кадалашкыларым кылдып турган.

Аларга чыгылган бомбаларың, алааган атык батареяларың дамык кулак уюк айдыны кээр. Ол үзүл кижиле амык амыккап, дүлөйлө берип болур. Сүртөчкү-даа, коргунуу-даа үнүн чурттан эрткин бис.

Мурмуру Кореяны каргыс чалаа 1953 чылдың чынымыда ол ажыраптын союдакың, Соңу Корея-биле тайбын кезэрин чарган соонда чынан бис. Алаа турган шерияң умар чүтүлүш маршалы, Совет Эвилелиниң үш дамыр Маадыры, фашистериң 62 самолёт андара аткан, ам Москвада чурттан турган 69 харыгы Иван Никитович Кожедуб башкарып турган.

Дайы-чаа үзүндө элүм-чидим чөлдө болур. Бастер ову көргөн бис. Бистең тулутушуну шөлүгө өлгөн иштерезе Порт-Артур хоорайың хөрүтүлгө мөңгө уйгузу улуг чурттар. Мээ билерим — Эрайында Ноору (фамилияны уткандар мен), Барыш Келчекте Чыгал-оол (фамилияны Садырлар шыктып чүе) ийи көзү мөңгөдө артырган. Ынчан байдал чакыт турган болгаш алаа-ла: «Дайының даалганы күсүлдөп чораш ылгө» деп диндилер турган.

Ол ийи тыва эштеравистка чок кижилери, дорту-төрдө чык, ла-дуумалары оларын кайла хөрүтүлгө билди азынылар дөңү үстүндө хоорайың амык бижээ ужурум ол.

Күрүн чажымы үзүл амык чыл иштинде төрөкчө шынгал келген бис. Ам амык-чылдык анырап бо үзүл ол дугайың чуталаалың баар эрткин чок. Ол дайының кырып чорашканы дугайында документация чоктаа чала берди.

Мен бодум кады чораш үнү-өрүм ам-даа утпаан мен. Чөөн-Келчектен Комбулай Куулар, Доржу Сат (ол мөңгө), Монгуш Хунажык, Седе-оол Монгуш, Александр Ромашкин (ол мөңгө), Шадыр Куулар (ол мөңгө), Бай-Тайгалан Сувай-оол Хомушук, Чүрүк Салчак, Хайкымырым Саян, Улуг-Хемдин Борыс Седе-оол, Валерий Шырыл, Чалбай Шыгыржап, Доржу Кыргыз, Дакир-оол Киргис, Бия-Хемден Маады Орусай, Каа-Хемден Андрей Амбаржы, Кымылда Василий Биче-оол, Тас-оол Кыргыз бажы өскөлдөрү-даа бо-ла сактып кээр мен.

Ала-өгбөлөрү чүмү калчак калды үлө-херек буудуру чорашың, херек апарган тава-рылган амы-тының-даа ларманнамы турганың амык үениң амык кижилери билди алдынар. Корум-чүрү түрөкчө корулар, төлөтүл болгаш чараш амык-чылдык корулар деп силер бөлүгө паргып олур мен.

Аламы-Херя КУУЛАР. Дайының болгаш күш-ажылың хоочуну.

КӨРӨЙ ДАЙЫНЫНГА ЧОРААШ...

Бодумуң бодулам бижип көрөй. Моон мурунда көрөй дайыныга чораш солдаттарын дугайыңа чүм-даа бижилеяй турду.

Орус, тыва оолдар 1949 чылдың чынымыда Тывагаан Саян ажыр чоруптувус. Шериг дагырамысты Инкутск хоорайга хүлээп алган бис. Карантиның база алаа эртеридинис. Ынчан артиллерия кезеге турдувус. Эйлел-Хем чурттуг эжим Норбу Чымбалы Кыргыс-биле бирги батареяны солдаттары бис. Шериг өөредилгези берге-даа болза, ону кызымак амык эртип, үгөр-боодар-биле агаардан халлашыныга удуу кара боолал, автоматтык болгаш үгөр-бооуна тургузуу — шынгадып ат турган бис.

Бир-ле хүн, 1951 чылдың апрель төчүзүндө, бисте командировааламыл даштымы күрт чорур дужала үндүргөн. Кисектеривис чурттугунуң, Кыдыг чурту кайы сен дэң Чөөн чүтө дагытасы. Аныду дээр кылдат хоорайга кижээ келинчис. Ынчан командировамыс чүвениң ужуру чуталаал берген. Оон эгелээш-ле дайының байдалың шылчын бис. Кол соруламыс — Соңу Көрөйге интернационалды дузың чедери турган. Дайында хоорай, суурларын, чугуда ужурудуздыг объектилерин камгалат турдувус.

1961 чылда «Улуг-Хая» совхозка киргеш, алаа шап, склад эргелекчелеп, үчүлгөчтөп, тудуг амык кылдып чорашың, пенсияже үндүм. Өмү эээн хой кадарың чорашың, аар араарың мөчөң. Чартык өкүс аржан чели уругларымы азырап, өстүрү алдым. Чамдымы өлгү-баштың апарган.

Дайы киржикчилери эш-өрүмгө быжыг калдыктың, аас-кежия күзөп эртым.

Валерий ШЫРЫП. Дайының болгаш күш-ажылың хоочуну.

ЧУРУКТА: чурттуң кайы-даа кызыгаарында мыктыг хулаалың күсүлдөп турар дайыныңар чон-биле быжыг харылааның тудуң, оларның дузаның даанып турар. Бо улаада лейтенант А. Гүзев биле мычалган: чурттакчылар-биле амык чугаа оларның берге болгаш харымсалгалыг

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан ТУРАСКААЛДАРДАН ТУРГУССА

Мен бодум партияның күш-ажылың хоочуну, пенсионер-болуум, калды-бар амыкка киржип, — хой чочум арзыгыч кирип, бодумуң дордуң турар байдалың соңураарым аажок. Бо кайыг, баштыгы човаланың уржунда 1987 чылдың төчүзүндө бээр эмчилерин, өбүлүң үзүктө чок амыкка азының азында бажымыда номчутуунуң, чамдыкта бижитиңиз, партияның чаа политикамың, улуг эл тургустуушкунуң шылдар шаам-биле эш-өрүмүң болгаш массалык информацияны күмүш-биле киржип, динил, билип ал кылды көрүп-дир мен.

Май 9-та «Шың» солунга парлан Ю. Л. Аранчиничин «Маадыр дугайында сөс» деп чүтүүлү дика союуртуп номчуучулар-биле сүмөлгөңүм көрөш дөң мону бижимин.

Шыңал-да, Тывелениң сактышкының-да, байыраң чыл-да хүнүлө — алаа хой кижилер фронтунда эл келбей барган амык-төдү, чок кижилери сагында амык-шүкү хамылап, ым-сылдыг алаа алар, карак чык Борбакталың бадым келери билдинир.

Мен база-ла Ала-чуртту дайыныга чок болган таңымыр, таңымыам, эң чок орус, тыва иштериниң сактып, болал, оларны дөң-бир дөң амыктың чүвени хой-иштинч мурунга делген, болгузуу каар болза дөң болдым-биле караналың, сазымын сегирип алдым.

Ужур чүл деп номчукчу айтыр-лаа болуп ылаан. Совет Эвилелиниң Маадыры аты камгалат Кечил-оолга тымыскамы — бистең чоңууска дыкха-да өөрүнчүг болгандыр.

Бистең маадырларымыс дугайында керле күрүмүң дөң-халар хой.

Совет Эвилелиниң Маадыры капитан Кечил-оолга мөңгө тураскаалды узуң күсүлдө чылдырлар, оон төртүтүңер чери Улуг-Хем районун Хайыракан суурин чор-

Мен бодум партияның күш-ажылың хоочуну, пенсионер-болуум, калды-бар амыкка киржип, — хой чочум арзыгыч кирип, бодумуң дордуң турар байдалың соңураарым аажок. Бо кайыг, баштыгы човаланың уржунда 1987 чылдың төчүзүндө бээр эмчилерин, өбүлүң үзүктө чок амыкка азының азында бажымыда номчутуунуң, чамдыкта бижитиңиз, партияның чаа политикамың, улуг эл тургустуушкунуң шылдар шаам-биле эш-өрүмүң болгаш массалык информацияны күмүш-биле киржип, динил, билип ал кылды көрүп-дир мен.

Май 9-та «Шың» солунга парлан Ю. Л. Аранчиничин «Маадыр дугайында сөс» деп чүтүүлү дика союуртуп номчуучулар-биле сүмөлгөңүм көрөш дөң мону бижимин.

Шыңал-да, Тывелениң сактышкының-да, байыраң чыл-да хүнүлө — алаа хой кижилер фронтунда эл келбей барган амык-төдү, чок кижилери сагында амык-шүкү хамылап, ым-сылдыг алаа алар, карак чык Борбакталың бадым келери билдинир.

Мен база-ла Ала-чуртту дайыныга чок болган таңымыр, таңымыам, эң чок орус, тыва иштериниң сактып, болал, оларны дөң-бир дөң амыктың чүвени хой-иштинч мурунга делген, болгузуу каар болза дөң болдым-биле караналың, сазымын сегирип алдым.

Ужур чүл деп номчукчу айтыр-лаа болуп ылаан. Совет Эвилелиниң Маадыры аты камгалат Кечил-оолга тымыскамы — бистең чоңууска дыкха-да өөрүнчүг болгандыр.

Бистең маадырларымыс дугайында керле күрүмүң дөң-халар хой.

Совет Эвилелиниң Маадыры капитан Кечил-оолга мөңгө тураскаалды узуң күсүлдө чылдырлар, оон төртүтүңер чери Улуг-Хем районун Хайыракан суурин чор-

Мен бодум партияның күш-ажылың хоочуну, пенсионер-болуум, калды-бар амыкка киржип, — хой чочум арзыгыч кирип, бодумуң дордуң турар байдалың соңураарым аажок. Бо кайыг, баштыгы човаланың уржунда 1987 чылдың төчүзүндө бээр эмчилерин, өбүлүң үзүктө чок амыкка азының азында бажымыда номчутуунуң, чамдыкта бижитиңиз, партияның чаа политикамың, улуг эл тургустуушкунуң шылдар шаам-биле эш-өрүмүң болгаш массалык информацияны күмүш-биле киржип, динил, билип ал кылды көрүп-дир мен.

Май 9-та «Шың» солунга парлан Ю. Л. Аранчиничин «Маадыр дугайында сөс» деп чүтүүлү дика союуртуп номчуучулар-биле сүмөлгөңүм көрөш дөң мону бижимин.

Шыңал-да, Тывелениң сактышкының-да, байыраң чыл-да хүнүлө — алаа хой кижилер фронтунда эл келбей барган амык-төдү, чок кижилери сагында амык-шүкү хамылап, ым-сылдыг алаа алар, карак чык Борбакталың бадым келери билдинир.

Мен база-ла Ала-чуртту дайыныга чок болган таңымыр, таңымыам, эң чок орус, тыва иштериниң сактып, болал, оларны дөң-бир дөң амыктың чүвени хой-иштинч мурунга делген, болгузуу каар болза дөң болдым-биле караналың, сазымын сегирип алдым.

Ужур чүл деп номчукчу айтыр-лаа болуп ылаан. Совет Эвилелиниң Маадыры аты камгалат Кечил-оолга тымыскамы — бистең чоңууска дыкха-да өөрүнчүг болгандыр.

Бистең маадырларымыс дугайында керле күрүмүң дөң-халар хой.

Совет Эвилелиниң Маадыры капитан Кечил-оолга мөңгө тураскаалды узуң күсүлдө чылдырлар, оон төртүтүңер чери Улуг-Хем районун Хайыракан суурин чор-

ГЕОЛОГТАР БИРГИ ЧЕРДЕ

Кызыгааржы хүнүгө тураскааткан команда болгаш хуула дүңгө бирге чер дээш боодалга маргылааны болган. Алаа 47 команда киркишкен.

Баштай аткынаралда эгелээш, сөөлү адыкыларга чедир маргылаа чыгып демиселде эрткин. Эл ылыгың Тываның геология экспедицияны, электри четкилерин, аэропорттуң болгаш республиканың уругулар эмилгезиниң командаларының аразына бирге чер дээш маргылаа «ың» болган.

Алаа чогуур 300 сандан 200 санды аткаш, геологтар командазы бирге чери алгаш, хоорай чепику болган. Тываның электри четкилерини

ЧУРУКТА: кызыгааржы Арвидак Сурвида. Шериге албан эрттирип кээр мурунда ол Литваниң Шакяйск районуна «Теса» («Правда») колхозка мал амыкны болап амылап турган. Ынчанга кажан заставалар Ульма деп үш өңкүртер алаларга, оон оолдары хайгаарал, азыраары Арвидакка дааскан.

В. ПЕСЛЯКТЫН фотоу. (СЭТА-нын фотохроникасы).

ПАРТИЗАННАР КОМАНДИРИ

ДОПЧУ НАМДАРЫ. Александр Дюмоидович Кравенко муруну Бийсей губернияның партизан армиянының (1918—1920 чылдарда) кол командир-лакчымы Воронеж губернияның 1880 чылдың сентябрь 3-те тараачын өг-бүлөгө төрүтүңен. Тараачыннар орту-чуга пропаганда амык чорудуң турганы дээш 1902 чылда тууган болгаш ийи чыл иштинде хосталганы калды шиптирген. 1907 чылда Сибирже керей барган. Анжыкете Совет эрге-чаргыга тургустунууна ийедейкип киркишкен. Колчак үзүндө Степной Баджей деп черге Коң деп шала ат-биле чакыт алган-дужаала күсүлдөп турган. 1918 чылдың ноябрьда болышевисттерин ол чакыт организацианың колачактарга удуу тура халчын үнгөн. Ол чалыг Красноярск болгаш Канск уездилерини муруну талааның тарай берген. Тура халымың кылганың түнүсүндө доржу адыгы полк тургустунган. Партизан армиянының кол командирларына тура халымыңың организацианы А. Д. Кравенко томуйлаткан.

Кравенко дайың үзүндө Минскиниң 237-ги адыгымы по-лугуну командирин турган. 1919 чылдың сентябрьда декабрьда чедир Минусинскини Комсомольская 16 деп бажына чуртат турган. 1923 чылдың ноябрь 21-де Александр Дюмоидович аар аарааның соонда мөчөң. Ону Дона-Ростовта хөрүткүч.

Номчукчу кижиле мону ном-

чааш, ол кижиле дугайында хой-у билгип алдынар. Оон ады-биле көдө суурларда болгаш хоорайларда кудумчуларың аттары алаан болгай. Ол аттар Красноярскиде, Кымылда, Уярда база бар.

Сибирже партизан шим-чешканын дугайында, ылыгың алдарыг командирлер А. Д. Кравенко, П. Е. Шетинкин, С. К. Сургулаиде дугайында төвүчүлөр хей-белек бижээ.

Александр Дюмоидович 16 адыгы тургаш Маршала кер амык-агының үчүлгөшүгө өөренип кирген. Революция пропаганда амык кылдып турганы дээш амыкыңдан үндүрткен болгаш хоругдаттыр-ган. Чарының төң камара-ның чыдып тургаш Ленинге дөңгөшкөштерин номчуу турган болгаш «Искра» солуну ийчан биле алган. Каме-рага эртериген ийи чыла хал-ла барбаан. Кара-бажында хосталып үнгөш, амыкыңның хуусалыңдан эрте дужа-лап, агрономун дипломчу халга алган.

1906 чылда Кравенкоу шеригке келдирткен. 1907 чылда праворубже эргелик бол-дул күрүлөргө халажык үнгөн. Оон соонда Нарва чо-рунга арга азамалы бооп амыккап берген.

1911—1914 чылдарда Минусинск уездинде агрономдаан. Империялыгың дайың эгелээш-ле Александрин база катап шеригке келдирткен. 1917 чыл чоруп турган. Февраль революцияны тизгелээш соонда Александрин Анык чевизиның милицияның итальяныңга

